

ЛІРНИЦЬКІ ПІСНІ ТА ЛІРНИКИ ПОДІЛЛЯ

Народознавче дослідження лірництва на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. загалом не знайшло широкого висвітлення, лише короткі відомості про лірницькі пісні та лірників відображено в роботах відомих українознавців А. Димінського [1], М. Возняка [2], В. Гнатюка [3], К. Квітки [4], А. Гуменюка і М. Лисенка [5]. Збирачі й видавці українських дум та лірницьких пісень у 1830–1840 рр. на особу співця мало звертали уваги, про лірників нічого не писали, під текстами дум і лірницьких пісень не зазначали, від кого їх записано, відомості про народних співців почали друкуватися лише в 1850-і роки [6, 11], тому значні відомості про лірників-виконавців на Поділлі та їх твори були висвітлені В. Боржковським [7] лише в кінці XIX ст. Багато зусиль для пропагування мистецтва лірників Поділля доклали К. Грушевська, Ю. Філь і В. Зборовець [8], С. Іваницький [9] та Є. Сіцінський [10], вони збирали матеріали про лірників, записували їх твори, читали лекції про народних співців та музикантів, організовували їх виступи. Збирачам не легко було здобути будь-які відомості про лірників, їх братства та гурти, які на зразок міських ремісничих цехів почали виникати наприкінці XVII ст., і їх діяльність лірники тримали в таємниці, але все ж в кінці XIX – на початку XX ст. з'явилося декілька статей про братства (гурти) лірників, а зібрані Є. Сіцінським матеріали про лірництво на Поділлі не втратили свого значення і сьогодні, хоча й залишилися в рукописах і майже недоступні та невідомі дослідникам. Проте сучасні історики, етнографи і краєзнавці Б. Кирдан і А. Омельченко [6], Л. Кононова [11], Г. Козловська [12] все ж внесли певний вклад у фрагментарне вивчення даної проблеми і частково висвітлили розвиток лірництва на Поділлі та проаналізували праці відомого дослідника Є. Сіцінського про лірників подільського краю.

Перу видатного дослідника України, історика, етнографа Є. Сіцінського належить понад 250 праць, деякі з них були опубліковані, але майже третина наукового доробку вченого так і не побачила світ. "За часів советської влади Сіцінський підготував до друку чимало творів, справжнього історика і археолога більшовики не визнавали, не друкували його праць, всякими способами переслідували. Пригноблений тяжкими нестатками, нуждою, Сіцінський примушений був продати свою бібліотеку і, нарешті, свої рукописи. З цієї причини значна частина його цінного майна попала і до Проскурівського музею. Я пригадую, – писав Ю. Романів, – одну зустріч із Сіцінським у Проскурові, куди він приїздив у справах продажу своїх рукописів і книжок. З яким великим жалем і болем він віддавав те, що було для нього всім змістом його шляхетного життя. Це було незадовго до його передчасної смерті" [13]. Так у Хмельницький обласний краєзнавчий музей потрапила частина наукового архіву Є. Сіцінського, книги з його особистої бібліотеки, деякі з його опублікованих праць, рукописи, які з тих чи інших причин не були опубліковані, серед них "Лірницькі пісні", в яких відображено багатство душі цих злидених співців. На пісенну творчість лірників дослідники народного фольклору мало звертали увагу. Лірницькі пісні Поділля, в яких показано важке життя народу, його ставлення до змін в суспільно-політичному житті країни, стосунки між людьми, прохання про допомогу та прославляння Матері Божої, святителя Миколая, за Є. Сіцінським, поділяються на пісні релігійного змісту або набожні; морально-повчальні пісні; соціально-побутові пісні; сатиричні пісні [11].

Як зауважував Є. Сіцінський, "Словесне багатство розповідей лірників в дуже малій кількості занесено на друковані сторінки, як-то їх обходили дослідники народного життя. Громадні видання Трудів Чубинського майже не мають пісень лірників. Ліричні пісні про любов, про щастя, долю, епічні думи про походи козаків, про бідування народу вже давно з такою любов'ю занесені і заносяться в літературу, а "набожні" пісні лірників чекають в майбутньому своїх записувачів, видавців, а про необхідність їх видання вже роздаються голоси" [24, 1]. Він сам активно збирав і записував лірницькі пісні. Так у період з 18 січня 1881 р. по 2 серпня 1888 р. Є. Сіцінський записав 14 лірницьких пісень від подільських лірників: Степана Гудзя (3 пісні), Семка з Сатанова (3), Сидора Палямара (2), Івана Нетреби (1), Михася Саблука (1), Павла Дворника (1), Тодора Буховського (1), Федька Хойтового (1), невідомого лірника з Бубнівки (1) [10]. У своїй статті про "Богогласник" Є. Сіцінський писав, що йому відомі три види видання "Богогласника", це закордонне видання в Галичині під назвою "Збірники набожних пісень", "Почаївський "Богогласник" – пісні благоговійні", "Богогласник" або збірка набожних піснеспівів видання "Холмського Православного Свято-Богородицького Братства". Він також записав 4 лірницькі пісні із "Богогласника" (Київ, Києво-Печерська Лавра, 1883): "Пісня про вічність", "Пісня про злу

вічність", "Пісня про смерть" (2) [10, 29–33].

Крім того Є. Сіцінський подав у своїй праці тексти таких лірницьких пісень, як "Панщина", записаної ним від ключниці поміщика в с. Пирогове Ямпільського повіту, яка була вивезена з Могилівського повіту за Шаргородом; "По панщині" (2 пісні) – від столяра Кричевського в с. Савинці Літинського повіту; "По панщині" – від невідомого селянина в с. Пирогове Ямпільського повіту; "Чорт всадив у корчму жида – страх, що виробляє...", сатирична п'яницька пісня, записана в с. Митник Літинського повіту 6 квітня 1885 р.; "Кирик" записана в м. Мизяков, Вінницького повіту, 1885 р.; а також лірницьку пісню "По панщині", записану Лукою Мельником від обивателя о[тця] Гуля в с. Савинці Літинського повіту, 15 квітня 1885 р. Загалом в рукописних працях Є. Сіцінського про лірників Поділля згадується 37 лірницьких пісень, серед них "Миколаю" (8), "Панщина" (6), "Про смерть" (5), "Набожна" (4), "Коновченко", "Про вічність", "Варварі", "Лазар", "Побутова" (по 2), "Історична", "П'яницька", "Гумористична", "Сирота" (по 1) [10]. В рукописі є виконані рукою Євфимія Сіцінського, особливо цінні для сучасних дослідників лірництва, малюнки конкретного подільського лірника Віктора Бегазюка і музичного інструменту – ліри [12].

Відомий історик В. Приходько, показуючи внесок Є. Сіцінського у вивчення історії Поділля, писав, що "... використовуючи для цього першоджерела, архіви та документи, особисто оглядаючи відповідні місцевості і пам'ятники, проф[есор] Сіцінський в процесі роботи звертав увагу і зацікавлювався окремими сторінками давнього життя на Поділлі. Сіцінський по вдачі своїй не був "народнім трибуном" – він творив "факти" [14, 512]. Першими його творами були пісні, народні перекази, які своїми назвами, зразками пісень, ілюстраціями, кричали про Україну. Він заснував Подільське історико-археологічне товариство і музей при ньому. "Товариство було, по назві, російське, музей був "церковно-археологічний", але коли ви входили в нього, то з вишивок та килимів, зі стародруків та гравюр, з мовчазних портретів Залізняка і Гонти, – до вас голосно промовляла Україна... Під маркою такого політично бездоганного "Товариства" й під кришою "церковного" музею улаштував він в тім музею "наукову" лекцію "Про Південно-руських (Боже борони – інакше!) кобзарів і лірників", з запрошенням живих лірників і кобзарів для демонстрації лекції. В напівтемній залі несміливо бреньять тонкі струни під старечею рукою, їх слухають, схиливши голови, архиереї та протоіереї – все "почесні" члени "Товариства", їх-жеж слухає молодь, і, здається, суворі портрети на стінах насторожились й потягнулись до співака зі своїх чорних рам... І все було "чинно й по закону", але я не чув більш "переконуючої" лекції української ідеї... Ми по справедливості не знаємо нікого серед подолян – щоби стільки зробив для свого краю. Наше Поділля, зі своїми мрійними селами й містами, старовинними церквами й монастирями і задивленими в глиб віків фортецями та замками – складає сьогодні пошану своєму достойному Громадянинові", – так писав у своїй праці, присвяченій 50-літтю наукової роботи Є. Сіцінського, відомий подолянин В. Приходько [14, 512–513]. Ці лекції відбувалися 28 березня 1905 р., а на одному із зібрань член Подільської "Просвіти" С. Іваницький прочитав реферат "Щодо історичних пісень і дум південноруського народу, і виконання їх бандуристами і лірниками", де був присутнім та виконував декілька історичних дум бандурист Терентій Пархоменко (1872 р. н. – А. Т.) [9, 72–73], знавець 35 лірницьких пісень і дум, уродженець с. Бурковка Сосницького повіту Чернігівської губернії, учасник XII Археологічного з'їзду у Харкові, делегатом якого був і Є. Сіцінський [15, 311].

Поставши в 1906 р., Подільська "Просвіта" проводила в Кам'янці значну роботу, влаштовувала літературні читання з актуальних і пекучих проблем українства, організовувала театральні вистави, концерти, літні гуляння на Новім бульварі, які користувались великою популярністю у публіки, виступав український хор, бандурист або лірник, які співали народних пісень, проводила конкурси на кращий український одяг, влаштовувала ярмарки, на яких продавалися різноманітні вироби, українські книжки та газети, але і такі невинні забави зустрічали спротив царської адміністрації [16, 11–12].

Мал. "Звичайний лірник" з видання
"Живописная Малоросія"

Відомий дослідник усної народної творчості Подільського краю А. Димінський за життя майже не бачив записів, видрукуваних під своїм іменем, їх видавали анонімно, чи такі, що належали іншим, а фольклорно-етнографічні матеріали, серед яких біля трьох тисяч давніх і дуже цінних народних пісень, записів іншого фольклору на Поділлі, в т. ч. "Пісні старців із акомпанементом ліри", на жаль залишилися лише назви 26 пісень: "Плинуть літа з сього світа, ой бояне годиний", "Єдиний чоловік багатий бував", "Був собі лицар чоловік убогий", "Ой суси, суси нецарельський", "Стали яниди гадати", "А в неділю бардзо пораненько", "А ти, дячку учений", "Пасли пастухи вівці на горі", "Пречистая Діва Мати", "Ой зійшла зоря ясна", "Ой пішла Свиридна по світу блукати", "Ой летіла стріла з високого неба", "А вже час приходить умирати", "Фальшивая буйність, ізрадлива фортуна", "Кажуть люди, що я умру, а я хочу жити", "Єдиний чоловік бував", "Сам я собі раду мав", "Гори, гори", "Се в Бога велика сила", "Зійшла зоря посередині моря", "А хтось на світі без долі вродився", "Прийде ж година", "Пречистая Діва, Мати руського краю", "Ой у Бога великая сила", "Ой поїхав пан Крулевич в чужу сторону", "Я сирота блукаюсь, не маю родини", а їх тексти втрачені [17]. В листі до О. Кістяківського від 6 липня 1878 р. А. Димінський згадував про свої "пісні про кохання та родинні Подільської волості" [18], які складали цілісну, "повну" збірку із піснями побутовими, чумацькими, п'яницькими, до танків та обрядовими, він збирався відіслати їх до Києва і мав надію побачити їх виданими, але за його життя цього так і не сталося. Манера записування А. Димінського досить своєрідна, фольклорист вдався до фонетичного принципу і записував слова так, як вимовлялися, що для української школи записування в першій половині XIX ст. рідко вживався, він згадував: "Я записував звичайно слово в слово, буква в букву, не дозволяючи собі ніяких поправок, і тому читач нерідко зустрине в піснях помилки, що суперечать вимові і мові, але самі помилки надзвичайно важливі з етнографічного погляду". Пісенний матеріал, а це зібрані ним цікаві зразки подільських пісень, більше ніж сторічної давності, має велике наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику, дає значний матеріал для вивчення побуту, діалектичних особливостей мови подолян, як писав А. Кримський, "подолянїзмів" [19], звичаїв і навіть світовідчуття подільського регіону, проте нерівномірний із художнього боку, більшість записів складають традиційні пісні, а також ті, що творилися за часів, коли жив А. Димінський, але фольклорист вважав за потрібне записувати усе, що чув і як чув від виконавця. До збірки "80 пісень різного змісту і характеру" увійшли зібрані ним на Поділлі пісні, різні за жанрами та тематикою, це балади, історичні та соціально-побутові (козацькі, гайдамацькі, бурлацькі) пісні, пісні про кріпацтво [1, 389–390].

Особливе й своєрідне місце в українській народній усній творчості займає лірика (від грецького "ліра", "пісні в супроводі ліри"), літературні твори, в яких головним є вираження емоційних почуттів, а не зображення подій, як в епосі і драмі, хоч провести межу між ними дуже важко. Велику групу поетичного фольклору становлять необрядові пісні, до яких належать народні думи, історичні пісні, балади, соціально-побутові, ліричні пісні з особистого й родинного життя, жартівливі й танкові пісні, колискові й дитячі, набожні й лірницькі пісні.

Значне місце в репертуарі лірників належить думам – ліро-епічним творам про події з історії життя козацької України XVI – XVII ст., які за змістом поділяються на думи про боротьбу з татарами і турками та думи про козацько-польську боротьбу. Творцями і співцями дум з кінця XVI – початку XVII ст. були козаки, що співали і грали на кобзі, проте думи збереглися лише серед професійних співців, організованих в окремі братства на зразок ремісничих цехів, тому що їх виконання вимагало таланту, довгої науки, співацької практики й техніки. На думку багатьох дослідників, вживання церковнослов'янських і складних слів вказує на "книжне" походження більшості дум, що є наслідком зближення лірницького й кобзарського репертуару, внаслідок чого козацькі думи мають моралізаторські тенденції та набралися церковних ознак у мові. Українські народні думи, виконувані лірниками, здобули найширше визнання і відіграли значну роль у житті народу. І. Франко писав, що "думи та пісні виховували нові покоління, вливаючи в них з материнським молоком того самого геройського духу, котрим жили батьки" [20, 231]. Переважну

частину матеріалів про життя і творчість лірників збирали і записували фольклористи-словесники, тому український композитор М. Лисенко у 1873 р. вказував на "мізерність зібраних матеріалів, які стосуються народних мелодій, за весь час етнографічної роботи з цього питання... Величезна кількість матеріалу стародавньої поетичної народної творчості, – писав композитор, – загинула без вороття в силу тієї сумної обставини, що цією етнографічною роботою тільки відносно недавно стали займатись у нас на Україні. Якщо втрата ця така велика й помітна з убогого обсягу збірників наших кращих етнографів, то втрата мелодичного матеріалу ще більша. Мелодичного матеріалу і сотої частки не записано, порівняно з текстом" [5, 15].

Історичні пісні, як і думи, відображають історичне минуле українського народу і своїм змістом охоплюють події з XVI ст. до найновіших часів, серед них виділяються балади – ліро-епічні сюжетні пісні про надзвичайні події або життєві конфлікти з трагічним закінченням, які за змістом розподіляються на фантастичні балади та балади про надзвичайні події, взяті з реального життя, що мають мандрівні сюжети й теми, часто запозичені з фольклору інших народів. Від коліски й до домовини все життя українця супроводжує пісня, найважливіші моменти й найдрібніші епізоди людського життя від раннього дитинства до глибокої старості, яскраві риси народного побуту з високою мистецькою майстерністю відбила лірична побутова пісня, з переважним характером особистої лірики. Вона належить до найвищих мистецьких надбань української творчості, в ній відбиваються переживання і почуття людей, ці пісні бувають сердечно зворушливі, з ніжними почуттями чистого кохання, радості або смутку та скорботи, вольові, перейняті настроєм боротьби з перешкодами на шляху до людського щастя та безмежно широкі, з мотивами краси рідного краю, де відбулася народна вдача, мораль, чистота почуттів, любов до свободи, щирість, доброзичливість, почуття добра і краси, правди і справедливості. Вони найяскравіше відбивають індивідуальні риси українського народу, його психологію та вдачу і разом з історичними піснями та думами належать до найоригінальніших зразків української народної творчості. У суспільно-побутових піснях відтворено думки, настрої і почуття народу пов'язані з працею, соціальними відносинами та боротьбою, в них виступають не конкретні історичні особи, як в історичних піснях, а збірні образи. Найдавнішими їх зразками є пісні про турецько-татарські напади, боротьбу козаків проти польського і московського панування, прагнення козаків до волі. До них можна віднести записану від лірника Степана Гудзя в с. Мазники у січні 1881 р. Є. Сіцинським лірницьку пісню "Коновченко", в якій відображено життєвий шлях козака Івася Коновченка, що пішов служити у козацький табір всупереч волі матері. У військових походах здобув славу і повагу, проте, коли його у бою було смертельно поранено, заборонив друзям говорити матері правду про свою загибель [10, 5–9]. А також записану в Сатанові від лірника Семка 28 липня 1887 р. пісню "Ой зійшла зоря", в якій йдеться про те, як з допомогою Матері Божої Почаївської був захищений Почаївський монастир від нападу турків [10, 22–23]. Головне місце серед їх жанрів належить родинно-побутовим пісням, до найкращих з них належить лірика кохання, і в яких з великою силою ліризму висловлено щирість та ніжність, вірність кохання, розлуку, ревності, нещасливе кохання, зраду, почуття і настрої, викликані різними обставинами та взаємовідносинами між хлопцем і дівчиною. Пісні про родинне життя відзначаються глибоким змістом і мистецькою красою, їх тематика різноманітна – це щасливе подружнє життя і взаємне кохання, що переборює всі незгоди, тяжке життя молодій жінки та її глибока туга за родиною, відображення жалів та скарг одруженої жінки, що терпить від свекрухи, свекра, зовиць. В багатьох піснях з великим почуттям любові й пошани оспівується образ жінки-матері, любов дітей до матері, її невтішне горе через розлуку з дітьми чи коли навіки втрачає їх. Щирим ліризмом перейняті пісні про смерть матері, відображають тяжке життя вдовиці, бідкування вдівця, горювання сироти. Від лірника Івана Нетреби в с. Мазники Летичівського повіту 25 липня 1883 р. Є. Сіцинський записав лірницьку пісню "Сирота", в якій показано тяжке сирітське життя [10, 12–14]. Пісні про кохання складають найчисленніший репертуар пісенної творчості лірників. Це залицяння, щасливе і нещасливе кохання, матеріальна й вікова нерівність, розлука, ревності. "Любовна лірика, вже в записках XVI–XVII ст. сильно ідеалізована і витончена, підноситься до вислову особистих інтимних почувань та вказує на той довжелезний віковий шлях еволюції, який перейшла українська народна поезія від синкретизму обрядової хорОВОЇ гри, що була висловом колективних почувань і настроїв до монодичної пісні з тонким відтінюванням психічних настроїв одиниці", – писав музикознавець, етнограф і композитор Ф. Колесса (1871–1947) у своїх працях про походження і розвиток української народної творчості, народних дум і пісень, де відстоював погляд про їх народне походження,

аналізував їх ритміку і мелодику [21].

"Нема в світі такої країни, де б дерево народної поезії дало такий розкішний плід, ніде дух народний так живуче, так добре себе не виявив у своїх піснях, як в українців", – писав Боденштедт (Bodenstadt) Фрідріх (1819– 1892), німецький поет, перекладач, професор слов'янських мов у Мюнхені, який у 1840– 1845 рр. подорожував по Україні і в 1845 р. видав у Штудгарті німецькою мовою збірку українських народних пісень "Поетична Україна" ("Poetische Ukraine") [22]. Висвітлюючи сімейне життя на Поділлі першої половини XIX ст., Є. Сіцінський, писав, що "подоляни-українці ніколи не прагнули до нагромадження особливо великих достатків і маловинахідливі були в торгівлі, але завжди пильно цікавились грамотою, науками і вивченням чужих мов. І ще – дуже схильні були до пісень, музики, танців, а своїми ніжними, злегка гортанними голосами майже не відрізнялись від визнаних у цьому мистецтві італійців" [23].

Серед лірично-побутових пісень окрему групу становлять гумористичні та сатиричні пісні, які належали до пісенного репертуару професійних співців-лірників, що залюбки поруч із псалмами й думами співали ці пісні, особливу групу яких склали пісні з пародійним змалюванням подій родинного і побутового життя. Гумористичні пісні з оповідним змістом часто визначалися мандрівною тематикою, на українському ґрунті набули місцевого забарвлення, чимало було й оригінальних пісень, які дошкульно висміювали такі моральні вади людини, як прагнення за всяку ціну розбагатіти, ледарство, гордощі, нечесність, лінощі, любовні і подружні стосунки. До окремої групи належать пісні про п'яниць, п'яницькі пригоди та сороміцькі пісні. Сатиричні й гумористичні пісні про Бугая, кисіль, тещу, біду й інші співали лірники тільки при веселих нагодах, а на відпустах, праздниках, ярмарках або в мандрах від хати до хати співали духовні й дидактичні пісні.

Окрему групу становлять пісні про кріпацтво, в них висловлено страждання кріпаків, почуття гніву і обурення панською сваволею, що часом переходило в активний опір і повстання. Глибоким ліризмом, змістом і настроями відзначаються українські наймитські пісні, в яких з великим трагізмом звучать мотиви самотності, знедоленості. Є. Сіцінським від лірника Степана Гудзя в с. Мазники Летичівського повіту 18 січня 1881 р. була записана пісня "Панщина", в якій оспівуються часи скасування кріпацького права [10, 2–5]. Гірку долю заробітчан, наймита і наймички, бездомність і самотність бурлаки, сум і глибоку тугу відображають так звані "бурлацькі" пісні.

У мандрівних народних співців-лірників було багато пісень набожного змісту, основою яких служили біблійні оповідання про Ісуса Христа, Божу Матір, святих, різні чуда, покарання грішників. Є. Сіцінський записав від лірника Сидора Палямара в с. Митник 18 вересня 1885 р. псалму Божій Матері Тиврівській "Набожна" [10, 14], від лірника Федька Хойтового з Остапковець Прав[дивих] Проскурівського повіту в лісі Мочулинським на рові 10 жовтня 1883 р. записав пісню "Набожна" (Божій Матері Тиврівській) [10, 18]. В Сатанові від лірника Семка, що мешкав під скалами в Сатанові, 2 серпня 1888 р. записав "Пречистая Діва Мати з руського краю" [10, 28– 29]. Крім того, він подав у своїй праці лірницьку пісню "Про Пречисту Діву Мати" (Пречиста Діва Мати Тирівська). Під українським Тировом він мав на увазі містечко Тиравва біля Санока, на південному заході під Перемишлем. Подібна пісня згадується в кінці давнього "Помяника" (1732), віднайденого в Потоцькій церкві Люблінської губернії [10, 19–20]. В репертуарі лірників переважали "набожні" пісні та псалми, здебільшого книжного походження, присвячені морально-етичним темам, взаєминам батьків і дітей. Є. Сіцінський писав, що такі пісні "...записувалися лірниками через грамотних з різних книжкових віршів, з богословника старого видання, тому ці пісні деколи дуже перекручені, часто важко добратися до змісту вірша, деколи самі співці не можуть пояснити зміст слів своєї пісні. Творчості народної тут мало; вона зосереджується головним чином на піснях другого ряду. Адже ідея самих пісень близька народному життю, народному духу, тому і всі обряди, і вираження – власного народного генія; співці добре володіли сюжетом і формою, – тому-то за перевагою, так глибоко діють на слухачів. Тут все своє, рідне, близьке" [24, 2–3]. Найчастіше їх складали самі співці та письменні люди, немало їх переходило в народне середовище, ставало фольклорним. Могутній творчий геній народу яскраво виражений в релігійних піснях з переважно мандрівними мотивами, запозиченими з Святого Письма, церковної історії, життя святих, "Глибинної книги", церковних пісень, серед них найпопулярнішими були пісні про багача і Лазаря на тему відомої євангельської притчі. Є. Сіцінський у своїй праці "Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності" писав: "... особливо люблять слухати про Сироту, Лазаря, Смерть, 12 п'ятниць". На Поділлі він записав два варіанти

пісень про Лазаря, які при загальній подібності відрізняються в деталях щодо порядку віршів. Подільським лірникам, писав він, були відомі також надруковані пісні про Лазаря в працях "Чалики перехожие" (Безсонов, 1861–1864), "Сборник русских духовных стихов" (Варенцов, 1860), "Песни Галицкой Руси" (Головацький, 1878) [24, 3].

Окрему групу становлять релігійні пісні з моралізаторською тенденцією, побожні роздумування про марноту цього світу, грішну душу, смерть, страшний суд, кривду і правду та інші, в яких помітний вплив церковних мелодій. Є. Сіцінським були записані на Поділлі від лірника з Бубнівки в с. Соломна Проскурівського повіту в лютому 1886 р. дві пісні "Смерть", подібні, як вказує Євфимій Йосипович, до видрукованих у "Київській Старовині" (1883.– № 2) [10, 20–22] і в працях Чубинського [10, 22–23], а також від лірника Сидора Палямара в с. Мазники Летичівського повіту записав пісню "Про смерть", подібну пісню було подано в "Богогласнику" [10, 12]. Ці релігійні пісні-псалми складала основну частину пісенного репертуару професійних співців-лірників, про що Є. Сіцінський писав: "В південно-західному краї доволі розповсюджені духовні вірші, присвячені святителю Миколаю. В цих віршах вказується, зазвичай, на милосердя святителя і його готовність прийти на допомогу віруючому за його молитвою, а також подається в кінці вірша сама молитва про допомогу. Вірші ці несуть на собі безпосередні сліди творчості "бакаляров", монахів-базиліан і інших книжних людей старого часу, що створили багато подібних віршів на честь праздників (особливо багато колядок) і святих, що можна бачити в "Богогласниках", виданих в XVIII ст. почаївськими базиліанами. При всьому своєму зовнішньому риторизмові, такі вірші несуть в собі повчальні релігійно-моральні ідеї, дуже близькі і любими народом, а тому й мають бути підтримувані серед народу в релігійно-моральних його інтересах" [25, 897]. Це яскраво виражено і в поданих Є. Сіцінським, як додаток до історико-етнографічної статті "Святитель Миколай Чудотворець і церковно-народне шанування його" (1901), двох псалмів на честь Святого Миколая [26], записаних ним в с. Мазники Летичівського повіту 25 липня 1883 р. від відставного солдата Михайла Саблука [10, 11] і від лірника Степана Гудзя в січні 1881 р. [10, 10]. Перша духовна пісня, майже дослівно подібна, видрукувана під № 147 в старому (1825) Почаївському Богогласнику, при чому, вказує Є. Сіцінський, що по "краєгранесію", творцем цієї пісні був Бардинський, а її варіант записано в м. Городище Київської губернії і поданий в "Трудах етнографічно-статистичних експедицій" Чубинського, подібний варіант другої пісні вміщено в працях Чубинського [25, 899–900].

Лірницькі псалми, до перекручування яких доходили лірники, відспівуючи незрозумілі для себе тексти старих набожних пісень, які механічно зберігав лірник у своїй пам'яті, й тому псував їх так далеко, що й не впізнати їх, глибоко зачіпали життя народу. Відомий етнограф України К. Широцький у 1907 р., збираючи матеріали про народні повір'я, про буденні дні та святкування їх простим народом на Поділлі, писав: "... кожний день неділі церква пов'язує з певними священно-історичними спогадами, у відповідності з якими призначається церковна служба і накладається піст. Понеділок, четвер, п'ятниця користуються особливою повагою і шануються часто на рівні з встановленими церквою святами. Святкують здебільшого жінки, переважно немолоді і заміжні, святкування складається більшою частиною в бездіяльному проведенні часу, тільки в деякі дні ("возбрані п'ятниці") проводяться в молитвах і постах, святкуючі збираються в одній із хат і проводять там час за співом божественних псалмів, іноді запрошують "лірника" для супроводу співу, слухають читання Псалтира" [27]. Лірники, описуючи, що чекає грішників і праведників, які муки перших і яке щасливе життя останніх, змальовуючи ненормальне суспільне й родинне життя, лихі стосунки чоловіка й жінки, батьків з дітьми, дітей між собою, ворогування сусідів, гірке життя сироти в мачухи, справляли сильне враження на своїх численних слухачів, які тамували подих, устромивши очі в лірника або в простір, тільки час від часу було чути зітхання й видко сльози на очах. Є. Сіцінський писав, що "... достатньо було на якому-небудь відпуску-ярмарку, достатньо раз побачити юрбу селян, що стоїть біля співаючого лірника, щоб зрозуміти, на скільки ці бідні тілом, але багаті духом лірники, володіють душею простолюдина. Пісні про Лазаря, про Сироту, про Допомогу вдовицям, Святителя Миколая заступника, прямо проникають в душу селянина. Кругом сидять чоловіки з пониклою головою, зітхають; жінки проливають непрохані сльози... Або лірник у недільний день зайшов в хату до селянина. "Заграйте, дідусю, що-небудь" – і вже з першими звуками нехитрого інструменту, вже на очах усіх, а особливо жінок, блистять сльози; починається заупівний речитатив співця, а разом з ним й голосні висловлювання його уважних слухачок [24, 1зв–2]. Є. Сіцінський записав дві пісні "Лазар", в яких йдеться про хворого чоловіка Лазаря, який звертається за допомогою до свого багатого брата, і, не отримавши

підтримки та допомоги, умираючи, просить Бога взяти його до себе. Багатий брат же, після смерті, опиняється у пеклі і просить Лазаря заступитися за нього перед Богом, Святий Абрамій, почувши це, говорить, що кожен має отримати те, що заслужив за життя. Першу пісню записано 5 жовтня 1885 р. в с. Бруківка Проскурівського повіту від молодого лірника Павла Дворника, який вчився в с. Купелі у Тодорка Буховського і знає такі пісні: "Миколаю" (4 пісні), "Варварі" (2), "Коновченка", "12 п'ятниць", "Ой жалю, мій жалю", "Нема в світі правди". Другу записано 28 липня 1887 р. в містечку Сатанів Проскурівського повіту від лірника Семка з Сатанова [10, 14–18].

Чимало псалмів належить до оригінальної народної творчості, в якій релігійно-моральна тема тісно пов'язана з соціальною, з-поміж усіх морально-дидактичних лірницьких пісень вирізняється чисто рефлексійна й zarazом поетична "Пісня про Правду та Кривду". Елементи пісень про Сирітку, Правду і Кривду співіснують у творах старої української лірики, які описав І. Франко в своїй праці, де вказав на ідейні нитки, що пов'язують цю пісню зі старою українською літературною пам'яткою XIV–XV ст. "Словом про правду і неправду". Хід щоденного життя в Україні давав надто багато прикладів панування неправди, й у XVIII ст. в українському письменстві було багато усіяких висловів щодо витоків пісень про правду й неправду [2, 327–328].

Із занепадом козаччини лірники зрівнялися з кобзарями і їхній репертуар наблизився й змішався з кобзарським. Лірники, які перейняли від кобзарів частину козацького епосу, відрізнялися від них не тільки музичними інструментами і репертуаром, а більше абстрактно-релігійним і дидактичним характером, хоча не можна чітко розмежувати їхній репертуар. Репертуар лірників XIX ст. залежав від місцевих традицій, конкретних історичних умов, світогляду виконавців та їхніх художніх смаків, попиту слухачів, тому протягом сторіччя лірницький репертуар не був сталим і однаковим [6, 42]. Своєю віршованою та музичною формою думи репрезентують вищу стадію речитативного стилю, розвиненого в голосіннях, із яких думи перейняли деякі мотиви й поетичні образи, особливостями їх форми є те, що вони не співаються, а виконуються речитативом у супроводі ліри. Ліра – це своєрідний клавішно-смичково-струнний народний інструмент, де поєднуються смичкові і клавішні механізми. Колісна ліра – це народний струнний інструмент в дерев'яному корпусі човникової або вісімкоподібної форми, де встановлено колесо, яке, обертаючись за допомогою ручки, примушує звучати струни. Під назвою "органіструм", ліра була поширена в середньовіччі у багатьох народів західної Європи, в Україну занесена із Заходу й поширена з XV–XVI ст., де називалася також "риля", "риле", а виконавці на ній – лірниками. Ліра має три або чотири струни: "байорок", "тенор" (незмінний стрій, постійно гудуть), "мелодія" (для пісні), які скорочуються клавішами і закінчуються рухомими "нитями" або "півклавішами", що дає можливість відповідно інтонувати. Тоновий обсяг може починатися з будь-якого тону і залежить від кількості клавішів, що доходять до 14 [28].

Лірники – це народні мандрівні співці, сліпі старці-музиканти, що співають у супроводі ліри [29]. "Ще за часів мандрівних дяків відспівували старці по шпиталях старої України набожні пісні. В тих часах і треба шукати нероз'ясненого досі початку лірницької організації з її школами, цехами, таємною мовою і репертуаром, виконуваним при допомозі ліри, – писав відомий вчений М. Возняк. – Від решти дідів-старців відрізнялися лірники різко: вони були солідні, чесні, а такі прикмети нелегко знайти в інших прошаків. Лірники творили окремих стан, вступ до якого був можливий тільки при виконанні деяких умов. Не вистачало бути сліпим дідом і купити собі ліру, щоб стати лірником, але треба було набути право носити її, треба було вступити в лірництво. Хто хотів стати лірником, мусив іти на науку до старого лірника, в котрого виучував протягом кількох літ лірницьку мову, молитви, гру на лірі та співання релігійно-моральних, сатиричних і інших пісень" [2, 323–324]. Починаючи з XV ст. в селах Поділля, в тому числі, як писав Є. Сіцінський, в с. Купелі Проскурівського повіту у лірника Тодорка Буховського навчалися три лірники [10], а також на Волині, Київщині, Західній Україні, існували лірницькі школи, де навчалися переважно сліпі обдаровані люди. Учень не платив нічого своєму вчителю, одяг йому надавав вчитель, але він посилав його на ярмарки, й увесь дохід у вигляді сухарів, муки, сала, грошей чи іншого йшов на користь учителя. Наука тривала зазвичай три-шість років, але були випадки, коли термін учнівства був дещо менший, біля трьох місяців, а деколи значно більший – до дванадцяти років, потім молодий лірник починав співати самостійно, збільшуючи свій репертуар завдяки спілкуванню з іншими лірниками. Дещо учень вивчав з інших джерел, бо старі лірники не вчили учнів усьому, що знали самі. Проте бували окремі випадки, коли з дозволу майстра-вчителя

молодий лірник починав самостійно грати і співати до закінчення обумовленого часу навчання. Зазвичай таке право надавалося особливо обдарованим учням. Відомий подільський лірник І. Гуменюк розповідав, що "...у братствах (гуртах) були керівники-"цехмайстри", "главу братії" обирали на рік, а іноді й на три роки" [4, 335], "майстри", вчителі та учні, статут, каса, хоругва, особлива мова, яка називалась "лебійською", був і свій суд, з яким рахувалися й представники державного управління [4, 77]. Право брати учнів надавалось усім членам братства (гуртів), але переважно тим, хто мав років з десять стажу. Лірникам, які мали право навчати, присвоювали звання "майстра", "цехмайстра", а дуже відомим учителям – титули "старечих королів". У передачі текстів дум та манери їх виконання не було родинних традицій, тому дуже значною була роль учителів-"майстрів" у навчанні майбутніх лірників. "Майстер" сам набирив собі учнів, але деколи учень сам шукав собі вчителя. Після закінчення навчання відбувалася посвята в лірники, яка супроводжувалася відповідною церемонією, що називалася "одклінщинами" [4, 310], під час якої зверталась увага на те, як молодий співак засвоїв лірницьку науку і на його поведінку. В. Боржковський в 1889 р. у своїй праці описав як проходили екзамени і церемонія посвяти в лірники у Подільській губернії, де особливо цікаво вона проходила. Так, після екзамену один з дідів, частіше сам вчитель, подавав учневі хліб, той відрізував від нього три крайці, посипав їх сіллю і клав собі за пазуху: це й називалося "взяти визвілку" і було найважливішим актом, що надавав право носити ліру [7, 657–658]. Ради братств збиралися таємно, уникаючи переслідувань з боку церкви та поліції, тому вступові до братства надавалось надзвичайно великого значення, і до учнів ставились досить суворі вимоги. Лірники-"майстри" не уникали покарання, якщо погано виконували свої обов'язки, їх навіть виключали з цеху. На Поділлі, за свідченням І. Гуменюка – сина лірника С. Гуменюка, – якщо на повторних екзаменах майбутній лірник не виявляв необхідних знань, його вчителеві забороняли брати учнів на рік, два, а то й на три [4, 336]. Братства чітко регламентували свою діяльність, піклувалися про підготовку молодих співців, для окремих лірників відводились певні райони, де мали право виконувати пісні та грати на лірі лише ті, хто пройшов повний курс навчання у свого вчителя. Якщо хто-небудь порушував це правило, у нього відрізали торбу, розбивали інструмент, інколи навіть били. В. Боржковський писав, що за "...самовільне ношення ліри діди-лірники суворо карають – б'ють винних і знищують ліру" [7, 654].

Вже наприкінці XIX ст. лірники мали свої цехові організації з відповідними звичаями й цеховим арго (особливе лексичне словотворення замкнених у собі осіб переважно мандрівних професій). Ця умовна мова професії застосовувалася лірниками як засіб взаємного розпізнавання та відмежування, але через свою експресивність часто засвоювалася як сленг низами населення. Основою арго бучацьких лірників був наддністрянський говір, тернопільських і вінницько-могилівських – подільський говір, львівських – місцевий спольщений жаргон міських низів. Досліджуючи українське арго, в другій половині XIX ст. було записано словники арго харківських "невлів"-прошаків (В. Іванов), "лебіїв"-лірників східно-подільських (В. Боржковський), тернопільських (К. Викторин-Студинський), бучацьких (В. Гнатюк), новоропських "шаповалів" (Ф. Ніколайчук), чернігівських старців (П. Тіханов) [30]. Лірники-професіонали об'єднувались із кобзарями, бандуристами у спільні цехи, братства, про що Є. Сіцінський писав, що в Сатанові на Поділлі існував цех жебраків, серед яких був "один молодий лірник, а жебраків було там стільки ж, як в інших місцях" [24, 3 зв]. Саме цій своєрідній організації лірників ми завдячуємо тим, що збереглися до наших часів залишки козацького епосу, переходячи від старших кобзарів до молодших. Українські лірники – талановиті представники свого народу, співці, поети і музиканти, протягом століть, складаючи і виконуючи музично-поетичні твори, відігравали велику роль у громадському і культурному житті України. В їх піснях і думках відбито найголовніші події історії українського народу, створено образи борців проти поневолення й гніту. Значне місце в репертуарі лірників посідали історичні пісні та думи на теми родинного життя, церковно-моралізаторські канти й псалми, українські народні пісні, передусім жартівливі й сатиричні.

Значний вклад у дослідження побуту і репертуару подільських лірників вніс В. Боржковський (1846–1919), відомий етнограф, археолог і статистик (за української влади був комісаром у Вінниці [31], вбитий більшовиками), який у своїй праці "Лірники" подав деякі матеріали з життя лірників і віддрукував записані ним на Поділлі від лірника Никона із Пікова пісні "Коновченко", "Псалма св. Василя", від лірника А. Димнича із с. Гущинець – "Коновченко", "Правда і неправда", "Суша бабка", "Біда", від лірника А. Зоря із Янова – "Панщина", "Приказаня", "Олексій", "Григорій", "Іосиф", від лірника Олександра із м. Мізякова – "Житіє", "Сирітка", "Псалми страсті", "Страшний суд", "12 П'ятниць", "Теща". Крім того, він подав у своїй праці словник арго із 403 слів

лірників Поділля, місцеві назви 5 сіл та містечок, трактування співцями на арго 35 чисельників [7].

Лірники зазнавали переслідувань з боку реакційної влади, на що було звернуто увагу на XII Археологічному з'їзді в Харкові, засідання якого у серпні 1902 р. проходили в публічній бібліотеці і частина їх була присвячена саме лірникам, історичним думам та пісням. З вступним словом про кобзарів Харківщини виступив М. Сумцов, доповідь "Артілі сліпих, їх організація і сучасне становище" зробив В. Іванов, а після з доповіддю "Деякі слова про бандуристів і лірників" виступив Г. Хоткевич. Крім того, бандуристи, лірники й артисти виконували думи, пісні й псалми [15, 303–311]. Московське археологічне товариство, членом якого був Є. Сіцинський, після закриття XII Археологічного з'їзду, звернулося до Міністра внутрішніх справ з проханням "надати покровительство кобзарям і лірникам, оскільки вони не є жебраками, а будучи сліпими, заробляють хліб виконанням пісень релігійного, історичного і побутового характеру" [32]. На вимогу Міністра український вчений-етнограф М. Сумцов написав доповідну записку "Про покровительство кобзарям і лірникам", а О. Малинка склав і передав Міністру список кобзарів та лірників, що стало одним із проявів турботи відомих вчених про українських лірників [33, 401–408].

Значний вклад у збирання та вивчення лірницьких пісень на Поділлі внесли відомі українські дослідники К. Грушевська, Ю. Філь і В. Зборовець. Так, К. Грушевська у своїх листах до літературознавця Ю. Філя, що викладав у Кам'янець-Подільському Інституті Народної Освіти, від 21 жовтня 1925 р., писала: "Вітчима" одержала і дуже дякую Вам і М. Недужій, може за цим будуть й інші цікаві знахідки? Цікаво мені, на який мотив співав лірник сю віршу-думу, чи на такий як псалми чи інший? Була б Вам вдячна за сю відомість. Ви питаєте за пісні Зборовця; вони тут, тільки я не мала змоги їх побачити, сими днями одержу їх. Від К. В. Квітки чула, що вони цікаві. У цій справі може в Ваших шуканнях за думами Вам трапляться пісні гайдамацького циклю: про швачку, Залізняка, про Умань, теж про Саву. А може у кого небудь в Кам'янці є такі пісні? При нагоді, будь-ласка, пошукайте. Може є що-небудь у д. Сіцинського". В своєму листі від 2 листопада 1925 р. вона, дякуючи Юхимові Павловичу за надані ним матеріали, писала: "Спасибі Вам і за Коновченка від вш. Є. Сіцинського, передайте йому щире подяку. Лірницькі пісні д. Зборовця вже у мене, вони дуже цікаві і було б цінно пошукати й інших віршів на ці теми, чи навіть варіантів оттих пісень". В листі від 26 березня 1926 р. до нього Катерина Михайлівна відмічала: "Ви пишете про матеріал про Саву Чалого дуже цікаво, будемо чекати відомостей. Всякий матеріал зв'язаний з історичними піснями і особливо з думами і тексти тих і других, дуже бажані. Отже, коли щось трапляється дуже прошу інформувати нас, по можливості записувати" [8].

Вивчення побуту, творчості і виконавської манери народних співців-лірників Поділля, їх епічних творів має надзвичайно велике наукове значення. Воно допомагає висвітленню багатьох цікавих сторінок історії українського народу, розвитку його світогляду, фольклору, літератури та різних галузей народного мистецтва. Нами використано друковані й рукописні джерела, що зберігаються в фондах і бібліотеці Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Інституті рукописів ЦНБ НАН України, не все пощастило розшукати, але й те, що було виявлено, дало змогу висвітлити й доповнити багато сторінок історії лірництва на Поділлі, ввести в науковий обіг нові факти про подільських лірників та їх твори. Досліджуючи історію України, Є. Сіцинський підготував цілий ряд докладних історичних розвідок і етнографічних статей про лірників Подільського краю, але, на превеликий жаль, так і не видрукуваних, що дозволяє говорити нам про нього як визначного дослідника лірництва Подільського краю кінця XIX – початку XX ст. У цій статті нами проаналізовано сучасний стан народознавчих досліджень лірництва і привертається увага істориків, етнографів та краєзнавців до вивчення цієї цікавої сторінки минулого нашого краю, до особи відомого етнографа, поділезнавця Є. Сіцинського. Черговим поштовхом до відновлення досліджень лірництва на Україні стало проведення 6 лютого 2003 р. в Києві Міжнародного конкурсу кобзарського мистецтва ім. Григорія Китастого, де було започатковано номінацію виконавців на традиційному народному музичному інструменті – колісній лірі, що побутувала в Україні в XVII–XIX ст., і протягом останніх десятиліть набула чимало прихильників серед сучасних виконавців [34].

ПРИМІТКИ:

1. Шалак О. Українські народні пісні записані А. Димінським на Поділлі // Подільська Старовина: Зб. наук. праць / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 389–395.
2. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2-х кн.: Навч. вид. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1994. Кн. 2. – 560 с.
3. Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. ін. про лірників повіту Бучацького // Етнографічний Збірник. – П.; Среди кобзарей и лирников // ИВ. – С. XXVI.
4. К. Квитка. Избранные труды. Т. II. – М., 1973. – С. 77, 310, 335, 336.
5. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967; Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая. – К., Музична Україна, 1978. – С. 15; Народні музичні інструменти на Україні. – К., 1955.
6. Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні // Музична Україна. – К., 1980. – 184 с.
7. Боржковский В. Лирники. – КС.–XXVI. – К., 1889. – С. 653–708.
8. Листи Катерини Грушевської до Юхима Філя від 2. 11. 1925; 21. 10. 1925; 26. 3. 1926 // Архів А. Т.
9. Мошак М. Юхим Сіцінський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) До 90-річчя Подільської "Просвіти". – К.–П., 1996. – С. 70–84.
10. Сіцінський Є. Лірницькі пісні, записані в с. Мазники Летичівського повіту, 1881 р. // ХОКМ.–ДК 5295. – 83 арк.
11. Кононова Л. Лірницькі пісні з рукописної збірки Є. Сіцінського у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею // Євфимій Сіцінський в історії та культурі Поділля. Мат. наук.-практ. конф. – К.–П., 2002.
12. Козловська Г. П. Рукописний спадок з архіву Ю. Й. Сіцінського у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – К.–П. Хмельницький, 1994. – С. 70; Рукописний спадок з архіву Ю. Й. Сіцінського у фондах музею // Літопис Хмельниччини. Краєзн. зб. – Хмельницький, 2001. – С. 49–52.
13. Романів Ю. Тернистий шлях вченого за советів // Український Голос. – № 90. – 1942. – 8 листопада.
14. Приходько В. Проф. Евфим Сіцінський – історик і археолог Поділля. (З приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності) // ЛНВ, річ. 30, кн. VI. – Т. 151. – 1931. – С. 510–513.
15. Труды XII Археологического съезда в Харькове. Т. III. – М., 1902. – С. 303–311.
16. Лозовий В. Діяльність Подільської "Просвіти" в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) До 90-річчя Подільської "Просвіти". – К.–П., 1996. – С. 6–27.
17. Димінський А. Пісні старців із акомпанентом ліри // ЦНБ АНУ. – Ін-т рукописів. – Ф. 36. – Од. зб. 132, арк. 23.
18. Лист А. Димінського до О. Кістяківського від 6. 07. 1878 // ЦНБ АНУ. – Інститут рукописів. – Ф. I. – Од. зб. 24861.
19. Кримський А. Ю. Вступне слово до роботи "Звенигородщина з погляду етнографічного та

діалектологічного" // ЦНБ АН України. – Інститут рукописів. – Ф. 36. – Од. зб. 680. – С. 8.

20. Франко І. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955. – С. 231.

21. Колесса Філарет // ЕУ–ІІ. Т. 3. – С. 1081.

22. Боденштедт (Bodenstadt) Фрідріх // ЕУ–ІІ. Т. 1. – К., 1994. – С. 147.

23. Сицинский Е. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века. – Кам.-Подольский, 1891. – С. 10.

24. Сіцінський Є. Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності. 1930 р. // ХОКМ. – Неоп. фонд. – Арк. 1–6.

25. Л. Святитель Николай Чудотворец и церковно-народное чествование его // ПЕВ. – 1901. – С. 891–900.

26. Рец. Ю. С.: Л. Святитель Николай Чудотворец и церковно-народное чествование его // ЗНТШ. – Т. 48. – С. 11.

27. Народні повір'я про буденні дні та святкування їх простим народом на Поділлі, виписані з "Київської старовини" К. Широцьким у 1907 р. // ХОКМ. – ДК 5292. – 8 арк.

28. Народні музичні інструменти // ЕУ–І. Т. 1. – К., 1994. – С. 280–281.

29. Лірники // ЕУ–ІІ. Т. 4. – Л., 1994. – С. 1320; УРЕ. – С. 184.

30. Арго // ЕУ–ІІ. Т. 1. – К, 1993. – С. 57.

31. Боржковський Валеріян // ЕУ–ІІ. Т. 1. – К, 1993. – С. 159.

32. Харьковские губернские ведомости. 1902. – № 224. – 28 августа.

33. Труды XII Археологического съезда в Харькове. Т. II. – М., 1902. – С. 401–408.

34. Невичерпне джерело кобзарства // Урядовий кур'єр. – № 25. – 2003. – 8 лютого.